

मध्यकालिक नेपालका एक प्रख्यात राजा शिवदेव

(वि.सं. ११५६-११८३)

धनवज्र वज्राचार्य †

‘नेपालसंवत्’ को शुरुदेखि अर्थात् वि.सं. ६३७ देखि नेपालको इतिहासमा मध्यकालको शुरु मानिएको छ । मध्यकालका शुरुका केही शताब्दीको इतिहास राम्ररी जान्न सकिएको छैन । हुनत यसताका लेखिएका केही हस्तलिखित ग्रन्थहरू पाइएका छन्; जनताले देवतास्थापना गर्दा धारा आदि बनाउँदा राखेका केही अभिलेखहरू पनि पाइएका छन्; गोपालवंशावली आदि वंशावलीमा पनि यस ताकाका राजाहरूबारे केही चर्चा परेको छ । यी सामग्रीहरूको आधारमा त्यस वेलाको इतिहास केही अंशमा जान्न सकिन्छ । तर प्राप्त सामग्रीहरूको पनि राम्ररी अध्ययन मनन नमहसकेको हुनाले मध्यकालका शुरुका केही शताब्दीको नेपालको इतिहास केही अस्पष्ट नै रहेको छ । यस हुँदा यस वेलाका कति ध्यान दिन लायक कुरामा पनि ध्यान जान सकेको छैन ।

मध्यकालको पूर्वाधिका नेपालका राजाहरूमा शिवदेवको उल्लेखनीय स्थान रहेको छ । यो कुरा गोपालवंशावलीबाट पनि थाहा पाइन्छ; प्राप्त अभिलेख, हस्तलिखित ग्रन्थबाट पनि थाहा पाइन्छ । विशेष गरी नेपालको अर्थव्यवस्थामा राजा शिवदेवको उल्लेखनीय योगदान रहेको थियो । साथै उनले केन्द्रको शासनलाई पनि एकचोटि फेरि मजबूत पारेथे । तर इतिहासकारहरूले यस कुरामा पर्याप्त ध्यान दिए जस्तो मलाई लाग्दैन । यस कुरामा यस निबन्धमा प्राप्त सामग्रीको आधारमा शिवदेवबारे केही लेख्ने प्रयास गर्दैछु ।

मध्यकालको नेपालको इतिहासमा प्रकाश पार्ने एक प्रमुख सामग्री गोपालवंशावली हो । गोपालवंशावलीमा पनि मध्यकालका शुरुका राजाहरूको वर्णन थोरै मात्र परेको छ । यी राजा शिवदेवको पालादेखि भने गोपालवंशावलीमा अलि बढ्ता विवरण दिइएको पाइन्छ । शुरुदेखि अर्थात् गोपालवंशी राजाहरूदेखि स्थितिमल्लसम्मका राजाहरूको संक्षिप्त चर्चा संस्कृत भाषामा गरेपछि ‘स्वस्तिः भूतवृत्तान्तर् लिखितन्व शृणु = अब मएका वृत्तान्त पनि सुन’ मनी अनि यी शिवदेवको जन्म आदिको वर्णन गोपालवंशावलीमा गरिएको छ । गोपालवंशावलीमा यी शिवदेवमन्दा अगाडिका राजाको जन्म आदिको तिथिमितिसहित वर्णन गरिएको छैन । यसबाट शिवदेवको विशिष्टताको फलक पाइन्छ । फेरि शिवदेवको जन्म,

† धनवज्र वज्राचार्य, नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्रमा उप-प्राध्यापक हुनुहुन्छ ।

२०८ सि एन ए एस जर्नल, मोलम ८, नं. १ (डिसेम्बर १९८०)

मृत्युको उल्लेखकै सिलसिलामा उनमा 'कामरूपो भैरव अवतार' मन्ने विशिष्ट विशेषण गोपालवंशावलीकारले लगाएका छन्^१। यसबाट शिवदेवको व्यक्तित्व र देव विशिष्ट थिए; उनले आँटेर जुन काम गरे; त्यसले गर्दा उनी साधारण व्यक्ति थिएनन्; उनी भैरवका अवतार थिए मन्ने धारणा लोकमा जमेको देखिन्छ।

जन्म र राज्यकाल -

राजा शिवदेवको जन्म वि.सं. १११४ आषाढ कृष्ण प्रतिपदा बुधवारको दिन भएको थियो मन्ने कुरा गोपालवंशावलीबाट थाहा पाइन्छ। गोपालवंशावलीको मूल वाक्य यस प्रकारको छ -

“सम्बत् १७७ आषाढ कृष्ण प्रतिपद्या उत्राषाढ नदात्र सुधिजोग बुधवार श्रीसंक(र) देवस्य पुत्र श्रीशिवदेवस्य जात ॥ राजा अस्त ६६ कामरूपो भैरव अवतारः।” (३१ पत्र)

यसबाट ने.सं. १७७ (वि.सं. १११४) मा शिवदेवको जन्म भएको हो; उनी ६६ वर्ष बाँचे अर्थात् ने.सं. २४६ (वि.सं. ११८३) सम्म जीवित रहे मन्ने थाहा पाइन्छ। साथै श्रीसंक(र)देवस्य पुत्र श्रीशिवदेवस्य जात भनिएको हुँदा यी शिवदेव प्रसिद्ध राजा शङ्करदेवका छोरा हुन् मन्ने उल्लेखनीय कुरा पनि यताबाट थाहा पाइन्छ। लेखेको गल्लीले मूलमा 'शङ्करदेव' मा 'र' छुटेको छ तापनि प्रसङ्गबाट उक्त कुरा सजिलैसँग बुझ्न सकिन्छ^२।

गोपालवंशावलीको वर्णनानुसार राजा हर्षदेवपक्षि ने.सं. २१६ मा शिवदेव गद्दीमा बसेका थिए। उनी त्यस बेला ४२ वर्षका थिए। शिवदेवले जम्मा २७ वर्ष ७ महीना राज्य गरे मनी गोपालवंशावलीकारले लेखेका छन्^३। यताबाट पनि शिवदेवको शासनकाल ने.सं. २४६ सम्म रह्यो मन्ने देखिन्छ। उपर्युक्त कुराको पुष्टि तात्कालिक हस्तलिखित ग्रन्थहरूबाट पनि हुन्छ। राजा हर्षदेवको पालाका हस्तलिखित ग्रन्थ ने.सं. २१७ सम्मका पाइएका छन्^४। ने.सं. २२१ देखि २४३ सम्मका अभिलेख, हस्तलिखित ग्रन्थमा शिवदेवको उल्लेख आएको छ^५। ने.सं. २४७ आषाढमा लेखिएको हस्तलिखित ग्रन्थमा शिवदेवका उत्तराधिकारीका रूपमा इन्द्रदेवको उल्लेख आएको छ^६। यसबाट गोपालवंशावलीकारले दिएको शिवदेवसम्बन्धी साल मिति मिलेका छन् मन्ने देखिन्छ।

शिवदेव र सिंहदेव -

राजा शिवदेवको शासनकालमा भएका राजनैतिक, आर्थिक र धार्मिक महत्त्वका कुराको चर्चा गर्नुभन्दा पहिले त्यस बेलाको एक समस्याको समाधानतिर दृष्टि दिनु आवश्यक छ जस्तो मलाई लाग्छ। गोपालवंशावलीको वर्णनानुसार हर्षदेवपक्षि शिवदेव राजा भए; उनले ने.सं. २१६ देखि ने.सं. २४६ सम्म जम्मा २७ वर्ष राज्य गरे; अनि इन्द्रदेव राजा भए मन्ने कुरा निश्चित छ। यस बीचमा सिंहदेवले राज्य गरेको संकेतसम्म पनि गोपालवंशावलीबाट पाइँदैन। तर यस बेलाका हस्तलिखित ग्रन्थहरूबाट भने सिंहदेवले यस बीच शासन गरेको

कुराको राम्ररी पुष्टि हुन्छ । एकातिर ने.सं. २२० देखि ने.सं. २४३ सम्मका शिवदेवको नामोल्लेख भएका अभिलेख, हस्तलिखित ग्रन्थहरू पाइन्छन् भने अर्कोतिर ने.सं. २३१ देखि ने.सं. २४२ सम्मका सिंहदेवको शासनकालमा लेखिएका हस्तलिखित ग्रन्थ पाइन्छन्^७ । साथै गोपालवंशावलीमा राजाका रूपमा सिंहदेवको उल्लेख परेको छैन तापनि युवराज महेन्द्रदेव, राजा आनन्ददेव, रुद्रदेव अमृतदेवका पिताका रूपमा सिंहदेवको उल्लेख आएको छ^८ । यसरी शिवदेव र सिंहदेव एक अर्काका प्रतिद्वन्दी शासक हुन् कि ती दुइ एकै व्यक्ति हुन् भन्ने समस्या उठेको छ । श्रीलुशियानो पेटेक आदि केही इतिहासकारले शिवदेव र सिंहदेव भिन्ना-भिन्ने शासक हुन् भन्ने कुरा देखाउने प्रयास गरेका छन्^९ । श्रीसित्मा लेमीले भने शिवदेव र सिंहदेव एकै व्यक्ति हुन् भन्ने भाव व्यक्त गरेका थिए । निश्चित प्रमाणको अभाव हुनाले यो विवाद अहिले सर्वात्मना टुंगिदैन तापनि प्राप्त सामग्रीहरूको अध्ययन गरी हेर्दा शिवदेव र सिंहदेव एकै व्यक्ति हुन् भन्ने देखिएको छ । अब यस विषयमा यहाँ अलिकता लेख्नु-परेको छ ।

मध्यकालको पूर्वाद्धैसि हाम्रो यहाँ 'द्वैराज्य' अर्थात् संयुक्त शासन चलेको थियो^{१०} । यही परम्परामा शिवदेव र सिंहदेवको पनि द्वैराज्य अर्थात् संयुक्त शासन चलेको थियो कि भन्ने पनि अनुमान गर्न नसकिने होइन । तर प्राप्त सामग्रीहरू राम्ररी केलाई हेर्दा यस वेला द्वैराज्य चलेको संकेत कतैबाट पाइँदैन । गोपालवंशावलीबाट पनि उक्त कुराको संकेत पाइँदैन; अभिलेख हस्तलिखित ग्रन्थहरूबाट पनि पाइँदैन । यसो हुँदा शिवदेव र सिंहदेव एकै व्यक्ति होइनन् भने यी दुइमा सत्ता हात लिन कडा संघर्ष महरहेको हुनुपर्छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्नु-पर्ने हुन्छ । तर शिवदेवको राज्यकालमा भएका आर्थिक विकास आदितिर दृष्टि दिँदा यस वेला अशान्ति थियो; सत्ता हात लिन संघर्ष महरहेको थियो भन्ने कुनै लडाण देखा-पर्दैन । गोपालवंशावलीकारले शिवदेवप्रति जुन आदरभाव दर्शाएका छन्; उनी साधारण राजा होइनन्; भैरवका अवतार हुन् भनी जुन उद्गार व्यक्त गरेका छन्; त्यस्तातिर दृष्टि दिँदा पनि उपर्युक्त कुराको पुष्टि हुँदैन । शिवदेव र सिंहदेव एकै व्यक्ति हुन्; एकै व्यक्तिका ती दुइ नामान्तर मात्र हुन् भन्ने कुरा मानेको खण्डमा उक्त समस्याको समाधान स्वतः हुन्छ । एकै शासकका दुइ नामको प्रचलन इतिहासमा कुनै नौलो कुरा होइन । यस्ता उदाहरण अनेक पाइन्छन् । फेरि गोपालवंशावलीको वर्णनतिर यसो दृष्टि दियो भने शिवदेव र सिंहदेव एकै व्यक्तिका दुइ नाम हुन् भन्ने कुरा अनुमान गर्ने आधार नभएको पनि होइन । अब यस कुराको पुष्टिको लागि गोपालवंशावलीकारले 'द्रम्म' मुद्राको प्रचलन गरेको कुराको वर्णन गर्दा प्रयुक्त वाक्यतिर दृष्टि दिऔं । त्यहाँ यस्तो लेखिएको छ - 'राजा शिवदेव... तेन... स्वसिंहाकृति रूप्यद्रम्म व्यवहारा कृता'^{११} = राजा शिवदेवले आफ्नो सिंहको आकृति कुँदिए-को चाँदीका द्रम्मको व्यवहार चलाए । यहाँ द्रम्ममा सिंह कुँदाइएको मन्नाको लागि 'सिंहा-कृति' मात्र भने पुग्नेमा 'स्वसिंहाकृति' भनिएको कुरा निकै विचारणीय छ । आफ्नो सिंहको आकृति कुँदाइएको भन्ने यस उल्लेखबाट शिवदेवको अर्को नाम सिंहदेव पनि रहेछ र

द्रम्ममा सिंह कुंदाहुंदा 'स्वसिंहाकृति' मनियो मनी अनुमान गर्न गाह्रो हैन । पछिका लक्ष्मीनरसिंह, सिद्धिनरसिंह आदि मल्ल राजाका चाँदीका मुद्रामा 'लक्ष्मीनर' 'सिद्धिनर' यति अक्षर कुंदाहुंसकेपछि 'सिंह' बाहिँ अक्षरमा नकुंदाई 'सिंहाकृति' नै कुंदाइएको पनि पाउँछौं । त्यसै गरी शिवदेवले आफ्नो द्रम्म मुद्रामा 'सिंहाकृति' कुंदाउनामा आफ्नो अर्को नाम 'सिंहदेव' को प्रतिनिधित्वको लागि रहेछ भन्ने चाखलाग्दो संकेत यताबाट पाइन्छ ।

गोपालवंशावलीकारले नेपालका राजाहरूको वर्णनको सिलसिलामा सिंहदेवको चर्चा गरेका हैनन्; शिवदेवको मात्र त्यस सिलसिलामा चर्चा गरेका हुन् । तर युवराज महेन्द्रदेव र राजा आनन्ददेव, रुद्रदेव र अमृतदेवका पिताका रूपमा भने गोपालवंशावलीकारले सिंहदेवको उल्लेख आदरसाथ चार पटक गरेका हुन् । यसबाट 'सिंहदेव' यस नामदेखि गोपालवंशावलीकार अपरिचित थिएनन् भन्ने स्पष्ट छ । अतः सिंहदेव भिन्ने स्वतन्त्र राजा भएका भए गोपालवंशावलीकार र अरू वंशावलीकारहरूले पनि नेपालका राजाहरूको उल्लेखको सिलसिलामा नै सिंहदेवको पनि कुट्टै उल्लेख गर्ने थिए । तर शिवदेव र सिंहदेव एकै व्यक्ति हुंदा नेपालमा भएका राजाहरूको सूचीमा शिवदेवलाई संलग्न गरेपछि सिंहदेवको पनि उल्लेख स्वतः अनावश्यक हुंदा गोपालवंशावलीकारले सिंहदेवको पृथक् उल्लेख नगरेका हुन् भन्ने कुरा प्रसङ्गबाट थाहा पाइन्छ । यताबाट पनि सिंहदेव र शिवदेव एकै व्यक्ति हुन् भन्ने कुराको आमास पाइन्छ ।

अर्को कुरा, गोपालवंशावलीको संस्कृत भागमा र अर्को दोस्रो भागमा पनि शिवदेवको वर्णनको सिलसिलामा नै युवराज महेन्द्रदेवको उल्लेख गरिएको छ^{१२} । यसबाट युवराज महेन्द्रदेव राजा शिवदेवका नै छोरा हुन् भन्ने संकेत पाइन्छ । हुनत यस ताका दुइ राजकुलको अस्तित्व रहेको हुंदा गद्दीनशीन राजा एक वंशका भए युवराज अर्को वंशका घोषित गर्ने चलन पनि चलेको पाइन्छ^{१३} । यस कारण युवराज महेन्द्रदेव राजा शिवदेवकै छोरा हुन् भनी यति कुराको आधारमा ठोकेर भन्न सकिँदैन । तर पनि गोपालवंशावलीकारको वर्णनशैली हेर्दा युवराज महेन्द्रदेव राजा शिवदेवका नै छोरा हुन् भन्ने संकेत पाइन्छ । अर्कोतिर गोपालवंशावलीमा महेन्द्रदेवलाई 'सिंहदेव' का छोरा भनी स्पष्ट लेखिएको छ । यताबाट पनि शिवदेव र सिंहदेव एकै व्यक्ति हुन् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

जब आर्थिक समृद्धि, सांस्कृतिक उन्नति भएको हुन्छ; तब राजकाजमा स्थिरता, राष्ट्रमा शान्ति चैन रहेको हामी पाउँछौं । शिवदेवको शासनकालमा पनि आर्थिक समृद्धि, सांस्कृतिक उन्नति भएको देखिएको छ । शिवदेव र सिंहदेव भिन्नाभिन्ने एक अर्काका प्रतिद्वन्द्वी व्यक्ति भएका भए उपर्युक्त कुराको उल्टो उदाहरणको रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । त्यस वेला सत्ताको लागि संघर्ष बलिरहेथ्यो; राजनैतिक स्थिरता थिएन भन्ने निष्कर्ष निकाल्नु

पर्ने हुन्छ । तर शिवदेव र सिंहदेव एकै व्यक्ति हुन् भन्ने कुरा निश्चित जस्तै भएको हुँदा उक्त समस्याको समाधान भएको छ ।

आर्थिक विकास -

राजा शिवदेवबारे बुझ्ने ऐतिहासिक सामग्री धेरै प्राप्त हैनन् । गोपालवंशावली, केही हस्तलिखित ग्रन्थ र एक ताम्रपत्र मात्र प्राप्त छन् । तिनमा पनि शिवदेवबारे बढी प्रकाश पार्ने प्रमुख स्रोत त गोपालवंशावली नै हो । गोपालवंशावलीकारको वर्णनअनुसार शिवदेवको मुख्य देन आर्थिक विकास नै हो भन्ने थाहा पाइन्छ । एकातिर शिवदेवले पशुपतिनाथको मन्दिरमा सुनको हाना हाल्ने, चाँगुनारायणको जीर्णोद्धार गर्ने आदि निर्माणात्मक धार्मिक कार्य गरेका थिए^{१४} भने अर्कोतिर उनले जनतालाई पानीको सुबिधा होस् भनी ठाउँ ठाउँमा ढुङ्गे धारा, कुवा, पोखरीहरू बनाउन लाएका थिए । यस कुराको चर्चा गोपालवंशावलीकारले 'पनालिका कुप च्वस्करणो धाने स्थाने कृता' भनी गरेका छन्^{१५} । शिवदेवका छोरा युवराज महेन्द्रदेवले पनि एक ठूलो पोखरी बनाउन लाएथे । गोपालवंशावलीकारले संस्कृत र नेवारी दुवै भागमा यस निर्माणकार्यको चर्चा विशेष रूपमा गरेका छन्^{१६} । शिवदेवले एक 'राजदरबार' पनि बनाउन लाएथे^{१७} ।

कीर्तिपुर शहरको निर्माण -

धारा, पोखरी आदि जनोपयोगी निर्माणात्मक कामबाहेक शिवदेवले एक महत्त्वपूर्ण बस्ती बसाउने काम पनि गरेथे । त्यो हो; कीर्तिपुर शहरको निर्माण । यी शिवदेवको पालासम्ममा नेपाल उपत्यकाका तीन प्रसिद्ध शहर ललितपुर, कान्तिपुर, भक्तपुरको स्थापना महसूसको थियो । यस कारण शिवदेवले नयाँ शहर बसाउने कुरा सोच्दा कीर्तिपुर मेकलाई रोजे । बस्ती बसाइको दृष्टिले कीर्तिपुर निकै प्राचीन बस्ती थियो । प्रचलित वंशावली-अनुसार गोपालवंशी राजाहरूको पालामै यतातिर केही बस्ती बसेको थियो भन्ने फल्किन्छ । हुन पनि कीर्तिपुरमा गोपाल (ग्वाला)हरूलाई बसोबास गर्ने स्थल आदि अझै केही छन् । यस कारण कीर्तिपुर र आसपासमा बस्ती त गोपाल-युगमा नै बसिसकेको देखिन्छ । तर कीर्तिपुरलाई मध्यकालिक परिभाषाअनुसारको एक शहरको रूपमा बसाउने काम भने यी शिवदेवले गरेका हुन् । यो कुरा वंशावलीबाट थाहा पाइन्छ^{१८} । शिवदेवको कीर्ति फैलाउने कृति भएको हुनाले नै यस शहरको नामकरण 'कीर्तिपुर' भएको हो भन्ने पनि वंशावलीकारको भनाइ छ ।

'कीर्तिपुर' नामकरण हुनुभन्दा पहिले यस स्थानको नाम के रहेको थियो होला भनी अलिकता काट्याउनु यस प्रसङ्गमा मिल्दो देखिन्छ । हुन त कीर्तिपुरको अर्को नाम 'पद्म-काष्ठगिरि' भन्ने पनि नपाइने होइन । तर यो नाम पनि त्यति प्राचीन होइन भन्ने देखिएको छ । बरु कीर्तिपुरको पुरानो नाउँ 'गुदे' थियो भन्ने कुरा कीर्तिपुरका शिलालेख र अरु स्रोतबाट पनि देखिएको छ । उदाहरणार्थ कीर्तिपुरको पुरन्दरसिंहको पालाको ताम्र-पत्रलाई देखाउन सकिन्छ^{१९} । विचारार्थ त्यसको उद्धरण यहाँ गर्नुपरेको छ -

२१२ सि एन ए एस जर्नल, मोलम ८, नं. १ (डिसेम्बर. १९८०)

१. ॐ स्वस्ति ।। सम्बत् ७०७ कार्तिक शुक्ल द्वादशी प्र त्रयोदश्यां
२. तिथौ उत्तरभाद्रपदात्रे व्याघाटयोगे शुक्रवासरे तस्मिन् दि-
३. वसे समस्तसुप्रसस्त्यलंकृतसद्विराजमान श्रीश्रीजयपुरन्द-
४. रसिंहदेवेन राज्ञा पालितायां श्रीकीर्तिपुर्यां श्रीगुदेस्थाना-
५. धिपति श्रीश्रीश्रीभीमसेनभट्टारकप्रासादोपरि स्वर्णकलश-
६. ध्वजारोहं भवति ।। यजमान जकेराज क्वाठनायकेन कृतमिति ।।

(कल्याण होस् । ने.सं. ७०७ (वि.सं. १६४३) कार्तिक शुक्ल द्वादशी उप्रान्त त्रयोदशी उत्तरभाद्रपदात्रे व्याघातयोग शुक्रवारको दिन ।

सारा असल प्रशस्तिले खूपसंग सुहाएका राजा श्रीश्रीजयपुरन्दरसिंहदेवले पालना गरिए-
को श्रीकीर्तिपुरमा श्रीगुदेस्थानका अधिपति श्रीश्रीश्रीभीमसेन देवताको मन्दिरमाथि यजमान
क्वाठनायक (किलाका अधिकारी) जकेराजले सुनको गजुर र ध्वजा चढाए ।)

यहाँ कीर्तिपुर बाघभैरव (भीमसेन)को विशेषण श्रीगुदेस्थानाधिपति मन्ने दिइएको
हू । आफ्नो इलाका, बस्तीका प्रसिद्ध देवतालाई त्यो ठाउँका 'अधिपति' का रूपमा
मान्ने चलन उहिले थियो । दोलखाका भीमसेनलाई 'दोलखाधिपति' भनी लेखिएको हामी
पाउँछौं । दोलखाका अभिलेखमा यस कुराको उल्लेख आएको हू^{२०} । यसै गरी कीर्तिपुरका
भीमसेनलाई 'श्रीगुदेस्थानाधिपति' भनिएको हो । यसबाट कीर्तिपुर डाँडोको पुरानो
नाउँ 'गुदे' थियो मन्ने देखिएको हू । यस कुराको पुष्टि कीर्तिपुरको अहू अभिलेखबाट पनि
हुन्छ । साथै एक प्रसिद्ध किलाको रूपमा 'गुदे' को उल्लेख गोपालवंशावलीमा आएको हू ।
विचारार्थ त्यसको पनि उद्धरण यहाँ दिनुपरेको हू -

स ३६२ द्विषाढ कृष्णाष्टमी गुन्देक्वाठ, गोह्नेक्वाठ चाल क्वाह्ने कितपाल मारोस
ज्वहो हाव ढिडो ।। श्रावन सुदि १ बन्धनमुक्ति (३८ पत्र)

(ने.सं. ३६२ (वि.सं. १२६६) द्वितीय आषाढ कृष्णा अष्टमीको दिन गुन्देक्वाठ,
गोह्नेक्वाठ सुले; क्वाह्नेका मारादार कीर्तिपाललाई पक्रेर ल्याई कैद गरियो । श्रावण
शुक्ल प्रतिपदाको दिन कैदबाट मुक्त गरिए ।)

राजा अमयमल्लको पालामा भूकम्प, अनिकाल आदि प्राकृतिक प्रकोप हुनाको साथ
साथै आन्तरिक कलह पनि भएको थियो । त्यसै सिलसिलामा ललितपुर क्वाह्नेका मारादार
कीर्तिपालले कीर्तिपुरको गुन्दे किला र अर्को गोह्ने किला कब्जा गरी विद्रोह गर्न खोजेका
थिए । यसैले त्रिपुरले (केन्द्रले) कारबाह गरी गुन्दे किला, गोह्ने किला सुलाएको;
कीर्तिपाललाई पक्रि पक्रि होडेको चर्चा माथि गोपालवंशावलीकारले गरेका हुन् । यस ताका
यी कीर्तिपाल निकै चल्तापूजा भई निस्कैका थिए । उनले तात्कालिक आन्तरिक कलहमा
निकै भाग लिएको उल्लेख गोपालवंशावलीमा परेको हू^{२१} । एक ठाउँमा उनलाई 'यह'
(पाटन)का भनी गोपालवंशावलीकारले स्पष्ट लेखेका हुन् -

‘सम्बत् ३६१ ज्येष्ठ शुक्ल अष्टमी यम्बु याटुम्बहार क्वाठ चाल्यका, यहू कीर्तिपाल
मारोस(न)।।’ (३३ पत्र)

(ने.सं. ३६१ (वि.सं. १२६८) ज्येष्ठ शुक्ल अष्टमीको दिन, यम्बु याटुम्बहार (इटुम्बहार)
को किल्ला पाटनका कीर्तिपाल मारोले खुलाए ।)

यसरी कीर्तिपाल मारो पाटनका हुनाले उनले कब्जा गरेको ‘गुन्दे’ क्वाठ कीर्तिपुरकै
हो मन्ने प्रसङ्गबाट खुल्लु आउछ । जे होस्; कीर्तिपुरकै अभिलेखमा ‘गुन्दे’ को उल्लेख आएको
हुनाले कीर्तिपुरको पुरानो नाउ ‘गुन्दे’ रहेछ मन्ने कुरामा शङ्का हैन ।

त्यस बेला कुनै पनि बस्ती ‘पुरे’ (शहर) कहलाउन दुइ कुराको विशेषता हुनुपर्थ्यो ।
एक त सो बस्ती सुरक्षाको दृष्टिले मजबूत अर्थात् वनजंगल खाई, पखालि आदिले घेरिएको
‘गढे’ रूपको हुनुपर्थ्यो; दोस्रो कुरा सो बस्तीको सांस्कृतिक विकास पनि हुनुपर्थ्यो । अर्थात्
देवमन्दिरहरू, मण्डप आदि संस्कृतिका घोटक कुराहरू त्यहाँ हुनुपर्थ्यो । स्थितिमल्लको
पालामा लेखिएको अमरकोशको नेवारी टीका र अलि पछिको ‘सायन्तकोशसार’को टीकामा
‘पुरे’को तात्कालिक परिमाणा यही नै दिइएको छ^{२२} ।

राजा शिवदेवले पुरानो ‘गुन्दे’ बस्तीलाई ‘कीर्तिपुर’को रूप दिँदा उपर्युक्त साँचीम
ढालेको देखिन्छ । अर्थात् एकातिर कीर्तिपुर - डाँडोलाई वनजंगल, खाई, पखालि आदिले
घेरी ‘गढे’को रूप दिइयो भने अर्कोतिर यस बस्तीमित्र सांस्कृतिक विकास पनि गरेको बुझि-
न्छ । कीर्तिपुरमा वनजंगल, खाई, पखालि आदि गढका अवशेष अहिलेसम्म देखापर्छन् । देव-
मन्दिर, ढक्की घारा पोखरी देवदेवीको जात्रा आदि सांस्कृतिक कुराले कीर्तिपुर सानो
बस्ती भए पनि अर्को निकै समृद्ध रहेको छ । यसको मुख्य श्रेय राजा शिवदेवलाई नै छ ।
शिवदेवले कीर्तिपुर शहर बसाएको वर्णन माणावशावलीमा परेको छ । गोपालवशावलीकारले
कीर्तिपुर शहर बसाएको कुरा सोमो स्पष्ट रूपमा लेखेका हैन्न्; कीर्तिपुरनजीकको ‘बल्लु’
सोलामा शिवदेवले बाँध बाँध्न लाएको कुरालाई भने गोपालवशावलीकारले जोड दिई लेखेका
छन् -

‘तत कीर्तिमगतापुरे बल्लुदेवी तप कृत्य नन्दि बन्ध्याय नीता’ (२४ पत्र)

(अनि कीर्तिपुरमा देवीको तपस्या गरी ‘बल्लु’ नदीमा बाँध बाँधे ।)

यसबाट राजा शिवदेवले कीर्तिपुर शहर मात्र बसाएका होइनन्; सो शहरका बासिन्दा-
लाई अन्न उत्पादन वृद्धि गर्न सुविधा होस् मनी बल्लु खोलामा बाँध बाँध्ने उल्लेखनीय काम
पनि गरेका रहेछन् मन्ने थाहा पाइन्छ । लिच्छविकालदेखिकै नेपालका राजाहरूले आकाश-
सेतीको मात्र मर पर्न नपरोस्; सेती गर्न सुविधा होस् मनी कुलोको बन्दोवस्त गरिदिएको
हामी पाउँछौं^{२३} । तर सोमो नदीमा बाँध बाँधेको यस्तो उल्लेख भने पाइएको हैन । यस
कारण राजा शिवदेवको यस प्रयासको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको स्पष्ट छ । बल्लुमा सो
बाँध कहाँनिर कसरी बाँधिएको थियो मन्ने कुराचाहिँ पत्ता लाग्न सकेको हैन ।

नयाँ मुद्राको प्रचलन -

राजा शिवदेवले उठाएको अर्को उल्लेखनीय कदम नयाँ मुद्राको प्रचलन हो । उनले नयाँ मुद्रा 'द्रम्म' 'शिवका' 'द्रम्मशिवका' चलाएथे । यस कुराको चर्चा गोपालवंशावलीकारले राम्ररी गरेका छन् -

'पूर्व दम्म व्यवहार नास्ति सुवर्णरक्तिकास्त व्यवर्तते । स्वश्रीसिंहाकृति रूप्य दम्म व्यवहारा कृता । सुवर्णमयी श्रीशिवस्यांकृति शिवकाडङ्ग कृत्यः॥' (२४ पत्र)

यसबाट 'द्रम्म' मुद्रा नेपालमा यी शिवदेवले चलाएका हुन् भन्ने प्रमाणित हुन्छ । यस प्रसङ्गमा गोपालवंशावलीकारले लेखेको 'पूर्व दम्मव्यवहार नास्ति = यसभन्दा पहिले यहाँ द्रम्मको प्रचलन भएको थिएन' भन्ने कुरा विचारणीय छ । शिवदेवभन्दा पहिले यहाँ 'द्रम्म'को प्रचलन नभएको भए कुन मुद्रा त्यसवेला प्रचलित थियो भन्ने प्रश्न उठ्छ । तात्कालिक ताडपत्र आदि सामग्री केल्याँ भने शिवदेवभन्दा पहिले अर्थात् मध्यकालको शुरु शुरुमा यहाँ लिच्छविकालदेखि प्रचलित मुद्राको नै प्रचलन थियो भन्ने थाहा पाइन्छ । लिच्छविकालमा यहाँ पुराण, काष्ठापण, पण र पणपुराण नामक मुद्रा प्रचलित थिए । यी कुरा लिच्छविकालका अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ^{२४} । यी पुराण आदि मुद्रा के कस्ता थिए भन्ने खुलस्त विवरण पाउन सकिएको छैन । तर लिच्छविकालका मुद्रामा 'पुराण' माथिल्लो तहको देखिन्छ । 'पुराण' चाँदीको हुन्थ्यो । लिच्छविकालमा सबभन्दा बढी प्रचलित मुद्राचाहिँ 'पण' हो । 'पण' तामाको हुन्थ्यो । 'ताम्रिक पण' भनी अभिलेखमा खुलाएर लेखिएको पनि पाइन्छ । १६ पण बराबर एक 'काष्ठापण' हुन्थ्यो । थानकोटको भीमार्जुनदेव र जिष्णुगुप्तको अभिलेखबाट यो कुरा प्रमाणित हुन्छ^{२५} । अब १६ पण बराबरको मुद्रालाई किन काष्ठापण भनियो भन्ने कुराको पनि यस प्रसङ्गमा अलिकता विचार गर्नुपर्नेको छ । कुनै पनि नापो, परिमाणको चार खण्डको एक खण्डलाई संस्कृतमा 'कर्ण' भनिन्छ^{२६} । यो कुरा खेतको परिमाणलाई बुझाउँदा पनि लागू हुन्थ्यो; पदार्थको नाप तौलमा पनि लागू हुन्थ्यो । यताबाट 'काष्ठापण' (कर्णरूपको पण) बारे विचार गर्न मद्दत पाइन्छ । 'काष्ठापण' कुनै ठूलो मुद्राको चार खण्डको एक खण्ड रूपको (कर्ण रूपको) मुद्रा रहेछ भन्ने यताबाट थाहा पाइन्छ । प्रसङ्ग विचार गर्दा भने त्यो ठूलो मुद्रा 'पुराण' हो भन्ने कुरामा शङ्का हुँदैन । यताबाट 'पुराण' चार काष्ठापणबराबरको अर्थात् १६×४ = ६४ पण बराबरको मुद्रा रहेछ भन्ने उल्लेखनीय संकेत पाइन्छ । यसै परम्परामा पहिलसम्म पनि एक रूपियाँको ६४ पैसा अर्थात् १६ आनाको एक रूपियाँ दर हाफ्रो यहाँ कायम भएको देखिन्छ । हाफ्रो यहाँ २५ आना अर्थात् १०० पैसाको १ रूपियाँ दर चन्द्रशमशेरको पालामा मात्र कायम भएको हो । त्यो भन्दा पहिले १६ आना अर्थात् ६४ पैसाको १ रूपियाँ हुन्थ्यो । बहूँ चाँदी र तामाको माउको तलमाथिले गर्दा कहिलेकहीं उक्त दरमा थोरबहुत तलमाथि चाँहिँ हुन्थ्यो । यसो हुँदा घटीमा ५६ पैसासम्म ओर्लेको उदाहरण पनि पाइन्छ^{२७} । तर

साधारणतः ६४ पैसाको नै एक रूपियां दर नै कायम भएको पाइन्छ । पुराणको प्रचलन बन्द भएपछि प्रचलित चाँदीको 'द्रम्म'को दर पनि ६४ तामाको द्रम्म (पैसा) नै रहेको अनुमान हुन्छ ।

अब अगाडि बढ्नु भन्दा पहिले शिवदेवमन्दा अगाडि अर्थात् मध्यकालको शुरू शुरूसम्म यहाँ कुन मुद्रा प्रचलित थियो भन्ने कुरा केलाउनुपरेको छ । यस विषयमा पाटन ह्रद्रवर्म-महाविहारमा प्राप्त ताडपत्रहरूबाट निकै प्रकाश पर्छ । त्यहाँ मध्यकालका शुरू शुरूका ताडपत्रहरू पनि पाइएका छन् । ती ताडपत्रहरू कैलाह है-याँ भन्ने शिवदेवले नयाँ मुद्रा 'द्रम्म'को प्रचलन गर्नुभन्दा पहिले यहाँ पण, पुराण र पणपुराण मुद्राहरू नै प्रचलित थिए भन्ने थाहा पाइन्छ । उदाहरणार्थ ती ताम्रपत्रहरूको सम्बद्ध अंशको उद्धरणसहित यहाँ यसबारे अलिकता चर्चा गर्नुपरेको छ । नै.सं. १०३ मार्गको एक ताडपत्रमा तीन रोपनी खेत दुइ शय पणपुराणमा दिइएको कुरा यसरी उल्लिखित छ - 'सम्बत् १०३ मार्गशिर शुक्ल दिवा--- त्रिरोपनिकाक्षेत्रम् च तत्त्वस्तुवत्वकत्वेनोद्दिश्य पणानाम्पुराण शतद्वय'^{२८} । नै.सं. १२१ को अर्को ताडपत्रमा पाँच रोपनी खेत १०५ पणपुराणमा बन्धकी राखिएको कुरा परेको छ - 'एतन्मध्ये पञ्चरोपणिकं क्षेत्रं दिवाकरजीवमहीजीवाभ्यां कृष्यमानं तस्य मूल पिण्ड घा मा ३ एतद्वस्तु त्रयमाणिकमात्रम् प्ल वणाविवधिवत्वकमुद्दिश्य पणपुराण पञ्चाधिकशतमेकम् --- पण पु १०५ पिण्डमोगवृद्ध्या'^{२९} । यसै गरी तात्कालिक ताडपत्रमा पण, पणपुराण मुद्राको प्रचलन हामी पाउँछौं । शिवदेवद्वारा नयाँ मुद्रा द्रम्म, शिवकाको प्रचलन गरेको केही काल-पछिसम्म पनि पण, पणपुराण आदि मुद्रा केही अंशमा प्रचलित रह्ये । तर क्रमशः यी मुद्राको प्रचलन छुट्यो । यसको स्थान द्रम्म, शिवका, द्रम्मशिवका आदि मुद्राले लिए । तात्कालिक सामग्रीमा द्रम्मको उल्लेख नै.सं. २६४ को ताडपत्रमा आएको छ^{३०} । यसै ताकाको नै.सं. २६२ को अभिलेखमा 'शिवका'को उल्लेख आएको छ^{३१} । द्रम्म मुद्राको प्रचलन महेन्द्र-मल्लले रूपियां (महेन्द्रमल्ली) नक्लाएसम्म नै रहेको पाइन्छ ।

'द्रम्म'को अपभ्रंश 'दाम' हुनाले 'द्रम्म' मुद्रा तामाको मात्र थियो कि भनी केही इतिहासकारले अनुमान गरेका छन् । तर 'द्रम्म' चाँदीको पनि थियो । गोपालवंशावली-कारले शिवदेवले चलाएको नयाँ मुद्राको चर्चा गर्दा 'रूप्य दम्म' भनी स्पष्ट रूपमा चाँदीको द्रम्मको चर्चा गरेका छन् । स्थितिमल्ल ताकाको लेनदेन टिपिएको एक ताडपत्रमा लेखिएको ग्रन्थमा 'वोहया द्रम्म' भनी चाँदीको द्रम्मको चर्चा गरिएको छ । अरिमल्ल, अमयमल्लको पालामा महामारी अनिकाल पदा भएको ठूलो महंगीको चर्चा गर्दा गोपालवंशावलीकारले 'द्रम्मेन कुह्वद्वयतण्डुलम्' = एक द्रम्मले दुइ कुरावा मात्र चामल पाइने भयो; 'सम्बत् ३४० कार्तिकेन ज्येष्ठटो दम्पन तेवहि धारे के दुमिस जुवः' भनी लेखेका छन्^{३२} । यताबाट पनि 'द्रम्म' मुद्रा चाँदी थियो होला भनी सजिलैसँग अनुमान गर्न सकिन्छ ।

राजा शिवदेवपछि उनका उत्तराधिकारी राजाहल्ले पनि 'द्रम्म' मुद्राको नै प्रचलन गर्दै गए । यस कुराको संकेत पनि गोपालवंशावलीबाट पाइन्छ । राजा अनन्तमल्लको पालामा यहाँ आन्तरिक कलह र बाह्य आक्रमण आदिले गर्दा आर्थिक अवस्थामा पनि असर परेको थियो । यसैले शायद राजा अनन्तमल्लले चाँदीमा तामा मिसाई 'द्रम्म'को प्रचलन गरेका थिए । यसै हुँदा 'द्रम्म'को अवमूल्यन भयो र प्रजाले दुःख पाए भन्ने कुरा "राजा श्रीअनन्तमल्लदेव वर्षा ३२ मा १० तेन कृत द्रम्मव्यवहारेण प्रजा कष्टीभवति" मनी गोपाल-वंशावलीकारले बोलेका छन्^{३३} ।

राजा शिवदेवले चलाएको 'शिवका' मुद्राचाहिँ सुनको थियो । यो कुरा गोपाल-वंशावलीकारले 'सुवर्णमयी श्रीशिवस्याकृति शिवकादङ्क कृत्य' मनी स्पष्ट शब्दमा लेखेका छन् । 'शिवका' मुद्रामा श्रीशिवको आकृति कुँदाइएको थियो भन्ने उल्लेखनीय संकेत पनि यताबाट पाइन्छ । महादेवलाई लक्ष्य गरी शिवदेवले चलाएको यस मुद्राको नाम 'शिवका' रहनु उचित देखिए तापनि यो नामकरण भारतीय 'शिवका'को प्रभावमा परी गरिएको अनुमान हुन्छ । जे होस्; शिवदेवले चलाएको अर्को मुद्रा 'शिवका' पनि हो । 'शिवका' पूर्णरूपको मुद्रा नभई 'सुकी' रूपको (चौथाइपरिमाणको) मुद्रा हो भन्ने देखिन्छ । यसैले पछि वंशावली-कारले शिवदेवको चर्चा गर्दा उनले 'सुकी' चलाए मनी लेखिएको पाइन्छ^{३४} ।

आश्चर्यको कुरा, चार शताब्दीमन्दा बढी समयसम्म चलन चल्तीमा रहेको द्रम्म, शिवका, द्रम्मशिवका मुद्रा हालसम्म एउटा पनि पाइएको छैन । तात्कालिक ताडपत्र, हस्तलिखित ग्रन्थ, अभिलेख आदिमा द्रम्म, शिवका, द्रम्मशिवका मुद्राको उल्लेख भने प्रशस्त मात्रामा पाउँदछौं । तर उक्त मुद्रा हालसम्म एउटा पनि नपाइएको हुनाले यसबारे प्रमाणिक रूपमा राप्ररी प्रकाश पार्न सकिएको छैन । नेपालको मौद्रिक अध्ययनको दौत्रमा यो एक ठूलो कमजोरीको रूपमा रहेको स्पष्ट छ ।

धार्मिक दौत्रमा केही नयाँ मोड -

लिच्छविकालदेखिकै नेपालका विशिष्ट राजाहरूसरह यी राजा शिवदेव पनि धार्मिक दौत्रमा निकै उदार थिए । व्यक्तिगत रूपमा उनको शैवधर्म प्रति विशेष श्रद्धा थियो तापनि उनी वैष्णव र बौद्ध प्रति पनि उत्तिकै उदार थिए । एकातिर उनी पशुपतिनाथको मन्दिरमा सुनको हाना हाल लाउँछन्; चाँदीको कमल चढाउँछन्; आफूले नयाँ चलाएको मुद्रामा महादेवको आकृति कुँदाउँछन्; त्यस मुद्राको नाम 'शिवका' राख्न लाउँछन्; प्रख्यात शङ्कराचार्यद्वारा आफ्ना छोराहल्लाई दीक्षा दिलाउने प्रबन्ध गर्छन्; यसरी उनी पूरा शिवभक्त देखापर्छन् भने अर्कोतिर उनी नेपालका प्रख्यात वैष्णव देवता चाँगुनारायणको जीर्णोद्धार गराउँछन्; साथै बौद्ध धर्ममा पनि उत्तिकै उदारता देखाएका हुनाले उनलाई 'परमसौगत' (बुद्धका ठूला उपासक) पदवीले जनता विभूषित पाउँछन्^{३५} । यसरी धार्मिक

सहिष्णुताको हाम्रो गौरवमय परम्पराको अनुसरण राजा शिवदेवले गरेको हामी पाउँछौं ।

यसरी धार्मिक उदारता राजा शिवदेवमा थियो तापनि व्यक्तिगत रूपमा शैवधर्मप्रति उनको विशेष श्रद्धा थियो । यसले गर्दा धार्मिक द्रोत्रमा केही नयाँ मोडले प्रश्रय पाउन थाले-थ्यो । तात्कालिक धार्मिक इतिहासको दृष्टिले यसको केही महत्त्व रहेको हुनाले यसको अलिकता चर्चा यहाँ गर्नुपरेको छ ।

शङ्कराचार्यको नेपाल आगमन -

नेपालमा शङ्कराचार्यको आगमनबारे इतिहासकार अलि अलमलिएको हामी पाउँछौं । प्रसिद्ध शङ्कराचार्यको यहाँ आगमनको कुनै प्रमाण नपाइने हुनाले वंशावलीकारको वर्णनमा कुनै सत्यता हैन मन्ने अनुमान प्रायः इतिहासकार गर्दछन् । तर शङ्कराचार्यको आगमन यहाँ भएको रहेछ; उनको आगमनले यहाँको धार्मिक द्रोत्रमा केही नयाँ मोड पनि आएको रहेछ । यो कुरा ने.सं. २६२ (वि.सं. ११६६) को हाल नेपाल संग्रहालय छाउनीमा रहेको अभिलेखबाट पत्ता लागेको छ^{३६} । ती शङ्कराचार्य प्रसिद्ध आद्य शङ्कराचार्य नमस्तर 'आमर्दक' मठपरम्पराका शङ्कराचार्य रहेछन् । उनी प्रयाग र काशीमा बस्दथे । प्रायः गरी काशीमा बढी बस्तथे; ती शङ्कराचार्य द्वैतवादी थिए; योग र तान्त्रिक पद्धतिको अनुसरण गर्दथे; मक्तहल्लाई दीक्षा दिन्थे । ती शङ्कराचार्य 'रुद्रशैव' मनी कहलाएका थिए । ती शङ्कराचार्य सरानी बस्दथे; साँढे पनि चढ्दथे । इत्यादि वर्णन छाउनीको उक्त अभिलेखमा गरिएको छ । ती शङ्कराचार्य दुइ पटक नेपाल उपत्यकामा आसथे । पहिलो पल्ट आई उनले यहाँ आफ्नो शैवमतको निकै प्रचार गरे; शास्त्रार्थ गरे; निकै अनुयायीहरू बनाए; प्रशस्त अर्थ-दक्षिणा पनि पाए । काशी फर्केर गई उनले काशीमा उक्त अर्थद्वारा दुइटा मन्दिर निर्माण गराए । केही कालपछि फेरि दोस्रो पटक ती शङ्कराचार्य नेपाल आए । दोस्रो पटकको उनको यात्रा फन् प्रभावकारी रह्यो । उनले यहाँ थुप्रै मक्तहल्लाई दीक्षा दिने काम गरेथे । त्यसै प्रसङ्गमा राजा शिवदेवका छोरा राजकुमार आनन्ददेव र अरू राजकुमार-हल्लाई पनि उनले दीक्षा दिस्थे । यसरी ती शङ्कराचार्य नेपालका राजधरानाका पनि गुरु बन्न पुगे । राजकुमारहल्लाई पनि दीक्षा दिन समर्थ भएका हुँदा यसबाट उनलाई आर्थिक लाम पनि निकै भएथ्यो । सो घनले पशुपतिनाथको मन्दिरको जीर्णोद्धार गर्ने काम ती शङ्कराचार्यले गरास्थे^{३७} । साथै पशुपतिनाथको पूजाआजामा तान्त्रिक पद्धतिले पनि प्रश्रय त्यस बेलादेसि पाउन थालेथ्यो ।

दोस्रो पटक शङ्कराचार्य यहाँ आउँदा राजा शिवदेवको मृत्यु महसूसको थियो । तर पहिलो पल्टको यात्रामा भने यहाँ राजा शिवदेव थिए कि मन्ने देखिएको छ । यद्यपि पहिलो यात्राको निश्चित मितिको उल्लेख उक्त अभिलेखमा परेको हैन । तर प्रसङ्ग हेर्दा त्यस बेला राजा शिवदेव थिए मन्ने अनुमान हुन्छ । राजा शिवदेवको शैवधर्मप्रति विशेष फुकाव हुनामा तिनै शङ्कराचार्यको यात्राको प्रभाव परेको देखिन्छ । जे होस;

२१८ सि एन ए एस जर्नल, मोलम ८, नं. १. (डिसम्बर १९८०)

राजा शिवदेवको पालादेखि यहाँ धार्मिक द्रोत्रमा केही नयाँ मोड आएको अर्थात् तान्त्रिक प्रभाव बढेको कुरामा शङ्का हैन ।

नेपाल राष्ट्रको अखण्डता -

राजा शिवदेवको पालाको एक ताम्रपत्र पाइएको छ । ने.सं. २२१ (वि.सं. ११५७) को सो ताम्रपत्र सानो मए पनि अनेक दृष्टिले उल्लेखनीय छ । एक त अखिलेसम्म नेपालभित्र पाइएका ताम्रपत्रमा यो सबभन्दा पुरानो हो^{३८} । साथै सो ताम्रपत्र राजधानी नेपाल-उपत्यकामा कुँदाइएको नभई उपत्यकाबाहिर 'मंग्वरविषय'मा कुँदाइएको हो । तात्कालिक प्रशासन व्यवस्था आदि अनेक कुरामा त्यस अभिलेखले प्रामाणिक रूपमा केही प्रकाश पाइन्छ । सबभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा त्यस वेलासम्म नेपालराष्ट्र त्यति टुक्रिसकेको थिएन । कमसेकम मगरात प्रदेशसम्म केन्द्रकै प्रभुत्व कायमै थियो भन्ने कुरा उक्त ताम्रपत्रबाट थाहा पाइन्छ । विचारार्थ पहिले त्यस ताम्रपत्रको उद्धरण यहाँ दिनुपरेको छ -

- “ १. शुभमस्तु । सम्वत् २२१ माग्गशुक्लदशम्यां । राजाधिराज परमे-
२. श्वरः श्रीमत शिवदेवमहाराजे । श्रीरामदीव समन्त विजयराजे ।
३. मंग्वरविषये । फौटेश्वरमट्टारकास ताडेगोठिपन्वा लिकेणः हेप-
४. रम् ग्वण्ड ओ फ्लेम् ॥ श्रीइदामावो नायक । श्रीधकनप नायक । श्रीसोह-
५. वराने । स्ते पधाण वत्तनीय ।”

(कल्याण होस् । ने.सं. २२१ (वि.सं. ११५७) मार्ग शुक्ल दशमीको दिन, राजा-धिराज परमेश्वर श्रीशिवदेवको राज्यकालमा, सामन्त श्रीरामदेवको विजयराज्यमा, मंग्वर विषय (जिल्ला) मा, फौटेश्वर मट्टारकलाई ताडेका गोष्ठी र पान्वालीका सदस्यहरूले हेपर (तोरणविशेष) र --- चाँदीको कमल चढाए । श्रीइदामावो नायक, श्रीधकनप नायक र श्रीसोहव राना, यी प्रधानहरूले यसको हेरचाह गरी चलाउनु ।)

यो ताम्रपत्र 'मंग्वर-विषय' मा कुँदाइएको हो । यसो हुँदा नेपाल मण्डलको मूल गद्दीमा बसेको राजा शिवदेवको पहिले उल्लेख गरी त्यसपछि 'मंग्वर' विषयका सामन्त रामदेवको उल्लेख यसमा गरिएको छ । राजा शिवदेवको प्रशस्ति 'राजाधिराज परमेश्वर' दिइएको छ । जुन गद्दीनशीन राजालाई जनाउने अधिदेखि प्रचलित प्रशस्ति हो । सामन्त रामदेवमा विशेष प्रशस्ति जोडिएको हैन तापनि उनको 'विजयराज्य'मा मनिएको हुनाले स्थानीय प्रशासन उनकै प्रभुत्वमा थियो भन्ने थाहा पाइन्छ । बाटो-घाटोको कठिनाइ आदि कारणले गर्दा नेपालको प्रशासनव्यवस्थामा प्राचीन कालदेखि नै 'सामन्तप्रथा'ले महत्त्वपूर्ण स्थान लिएथ्यो । लिच्छविकालमा केन्द्रीय शासन मजबूत थियो । तर त्यस वेला पनि सामन्तहरूको अस्तित्व त्यतिकै रहेको थियो । सामन्त शासकहरू केन्द्रका शासकको आज्ञा मानी शासन गर्दथे तापनि स्थानीय प्रशासनमा उनीहरू निकै स्वतन्त्र हुन्थे ।

यसरी लिच्छविकालदेखि नै केन्द्रद्वारा शासन गरिएको प्रदेश र सामन्तद्वारा शासन गरिएको प्रदेश गरी नेपाल-मण्डल दुइ खण्डमा विभक्त थियो । मध्यकालमा पुगेपछि यसमा केही अन्तर आउन थाल्यो । अब विभिन्न विषय (जिल्ला)का विषयपतिहरू पनि पुस्तैनी अधिकार पाएका सामन्तरूपका हुन थाले । यसरी अधिका विषयहरू अब क्रमशः सामन्त राज्यका रूपमा परिणत हुन थाले^{३६} ।

यस ताका नेपाल-मण्डलमित्र जिग्लोद्गमविषय, गण्डीगुल्मविषय, पन्नगविषय, पञ्चावतदेशविषय, उदयपुरविषय, वनियर्ध्वविषय, खलपिंविषय, फनपिंविषय आदि 'विषय' (जिल्ला)हरू थिए^{४०} । तिनमध्ये एक 'मंग्वरविषय' पनि हो । 'मंग्वर' यो शब्द 'मगर' शब्दको पूर्वरूप हो भन्ने कुरामा शंङ्का छैन । हाम्रो यहाँ मध्यनेपालको अर्थात् गण्डकीप्रस्रवण क्षेत्रको केही हलाका 'मंगरात' भनेर पछिसम्म नै प्रचलित थियो । यही परम्पराअनुसार नवनेपालका निर्माता श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहसम्मले 'मंगरातका राजा त मे हुं' भन्ने भाव आफ्नो दिव्योपदेशमा व्यक्त गरेका छन् । यसरी 'मंग्वरविषय' मंगरात प्रदेशमित्र रहेको थियो भन्ने कुरा प्रसङ्गबाट थाहा पाइन्छ । अर्को कुरा, पन्नग-विषय र धवलस्रोतपुरसँग मंग्वरविषयको सीमा जोडिएको थियो भन्ने पनि देखिएको छ । यताबाट पनि 'मंग्वर' विषयको पहिचान गर्न मद्दत पाइन्छ ।

यसरी मंगरातभेकसम्म राजा शिवदेवको आधिपत्य कायम थियो; त्यस बेलासम्म नेपाल राष्ट्र त्यति टुक्रिसकेको थिएन भन्ने कुराको फलक माथिको ताम्रपत्रबाट पाइन्छ । त्यसै गरी एक हस्तलिखित ग्रन्थ राजा शिवदेवको पालामा 'उदयपुर'मा लेखिएको पाइएको छ^{४१} । यसबाट पनि उक्त कुराको केही पुष्टि हुन्छ ।

उत्तराधिकारीको क्रममा परिवर्तन गर्ने प्रयास -

आर्थिक, धार्मिक आदि कुरामा राजा शिवदेवले ल्याएको परिवर्तनबारे माथि 'केही' लेखियो । त्यसै गरी तात्कालिक राजकाजमा समेत केही परिवर्तन ल्याउने प्रयास राजा शिवदेवले गर्न सोजेको आभास पाइन्छ । यस विषयमा पनि अलिकता लेख्नु आवश्यक संभव छ ।

लिच्छविकालमा नेपालमा 'द्वैराज्य' पद्धति चलेको पाइँदैन । मध्यकालको शुद्धेति भने नेपालमा 'द्वैराज्य' शासनपद्धति कायम भएको हामी पाउँछौं । 'द्वैराज्य' पद्धतिमा गद्दीका हकदार दुइ वा दुइभन्दा बढी पनि हुन सक्छन् । अर्थात् एक किसिमको संयुक्त शासनपद्धति यो हो । 'द्वैराज्य' पद्धतिमा बाबु छोराको संयुक्त शासन पनि चलन सक्दथ्यो; दाजु भाइहरूको संयुक्त शासन पनि चलन सक्दथ्यो । साफा भावना हुँदा कहिलेकहीं यस पद्धतिले केही राम्रो नतीजा पनि निकाल्यो तापनि प्रायः दाजु भाइहरूमा संघर्षको वातावरण नै यस पद्धतिले बढी खडा गरेको पाइन्छ^{४२} । यो कुरा राजा शिवदेवले पनि महसूस

२२० सि एन ए एस जर्नल, मोलम ८, नं. १ (डिसेम्बर १९८०)

गरेको बुझिन्छ । यसै हुँदा उनले आफ्ना क्वोराहल्लाई संयुक्त रूपमा होइन कि एक माइको शेषपक्षि अर्को माइ राजा बन्ने निर्देशन दिई गएको बुझिन्छ । किनभने शिवदेवका क्वोराहरू आनन्ददेव, रुद्रदेव र अमृतदेवहरूले 'द्वैराज्य' रूपमा अर्थात् संयुक्त रूपमा शासन गरेका थिएनन्; दाजुको शेषपक्षि माइले क्रमशः शासन चलाएथे । एक माइको शेषपक्षि अर्को माइ गद्दीमा बस्ने यस्तो रोलक्रमको उदाहरण यसमन्दा अगाडि पनि पाइँदैन; पछाडि पनि पाइँदैन । यो प्रयोग निकै सफल पनि मएथ्यो । यस ताका नेपालको केन्द्रीय शासन एक पटक फेरि मजबूत मएथ्यो । यो राजा शिवदेवकै नयाँ प्रयोग थियो कि मन्ने देखिएको छ ।

राजा शिवदेवबारे जान्नुपर्ने अनेक कुरा सामग्रीको अभावले गर्दा अझै जान्न सकिएको छैन । तर थाहा पाइएका माथिका केही कुराबाट मध्यकालको नेपालको इतिहासमा राजा शिवदेवको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको थियो मन्ने कुरामा कुनै शङ्का छैन मन्ने मलाई लाग्छ ।

पादटिप्पणीहरू

१. गोपालराजवंशावली ३०-३१ पत्र ।
२. शिवदेव कसका क्वोरा हुन् मन्ने कुरा गोपालवंशावलीबाट सुल्दैन मन्ने आशय डिल्लीरमण रेग्मीज्यूले व्यक्त गर्नुभएको छ । तर उक्त कुरा गोपालवंशावलीबाटै सुल्दछ । 'मिडिइभल नेपाल' पछिल्लो भाग पृ.१६३ ।
३. गोपालराजवंशावली २४ पत्र ।
४. लुशियानो पेटेक 'मिडिइभल हिस्ट्रि अफ् नेपाल', रोम, ई.सं.१९५८, पृ.५० ।
५. 'मिडिइभल हिस्ट्रि अफ् नेपाल' पृ.५४-५७ ।
महेशराज पन्त र ऐश्वर्यधर शर्मा, 'द टू अर्लिस्ट कपरप्लेट इन्स्क्रिप्शन्ज् फ्रम् नेपाल' नेपाल रिसर्च सेण्टर, काठमाडौं, ई.सं.१९७७, पृ.७-११ ।
६. डिल्लीरमण रेग्मी, 'मिडिइभल नेपाल' पछिल्लो भाग, पृ.१६७ ।
७. लुशियानो पेटेक 'मिडिइभल हिस्ट्रि अफ् नेपाल' पृ.५४-५८ ।
८. गोपालवंशावली ३१ पत्र ।
९. लुशियानो पेटेक 'मिडिइभल हिस्ट्रि अफ् नेपाल' पृ.५४-५८ ।
डिल्लीरमण रेग्मी 'मिडिइभल नेपाल' पृ.१५८-१६६ ।
१०. धनवज्र वज्राचार्य 'मध्यकालका शुल्का केही अभिलेख' 'कन्ट्रिब्युशन्ज् टु नेपालिज् स्टडिज्' नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., काठमाडौं, वर्ष ५, अड्डा १, पृ.९५-९८ ।
११. गोपालवंशावली २४ पत्र ।
१२. गोपालवंशावली २४ र ३१ पत्र ।

१३. धनवज्र, 'मध्यकालका शुद्धका अभिलेख' पृ.६७ ।
१४. गोपालवंशावली २४ पत्र ।
१५. गोपालवंशावली २४ पत्र ।
१६. 'जीराज श्रीमहेन्द्रदेवेन योर्ध्वहृत् पुस्करणी खनित्वा पूर्व कर्णक पत्र, दम्माधः ।
स पुस्करणी खनिते च दम्मेकैक पत्र देयम् । सम्पूर्णं कृतम् महेन्द्रसरो नामदेयम्,
सम्बच्छरो नव तृयःसतद्वयम् माधव शुचि पूण्णभि । तस्या द्विनामः मदनसरो कृता'
(गो.व.२४ पत्र)
'तस्य कृतम् मदनसरवरम् सम्बत् २३६ वैशाख पूण्णभि प्रतिष्ठाकृतम्, दिनप्रति
दम्मेकैक वनि देयम् ॥' (गो.व.३१ पत्र)
१७. 'चतु(भूमिक) पन्वपुरसमयुक्त श्रीराजगृह सुनिखादितम् ॥' (गो.व.२४ पत्र)
१८. डेनियल राइट, 'हिस्ट्री अफ् नेपाल' द्वितीय संस्करण, सुशीलगुप्ता प्रा.लि.,
कलकत्ता, ई.सं.१९५८, पृ.६६ ।
१९. संशोधनमण्डल 'इतिहाससंशोधनको प्रमाण प्रमेये' पृ.१४ ।
२०. धनवज्र वज्राचार्य र टेकवहादुर श्रेष्ठ 'दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा' नेपाल र
रशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि., काठमाडौं, पृ.६, १००, १०१ ।
२१. गोपालवंशावली ३३-३४ पत्र ।
२२. 'दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा' पृ.३ ।
२३. धनवज्र वज्राचार्य 'लिच्छविकालका अभिलेख' नेपाल र रशियाली अध्ययन संस्थान,
त्रि.वि., काठमाडौं, पृ.२६६-७०, ४०१-२, ४०८, ४७२, ५४३-४४ ।
२४. 'लिच्छविकालका अभिलेख' पृ.२२३-२४ ।
२५. 'लिच्छविकालका अभिलेख' पृ.४३४-३५ ।
२६. शङ्करमान राजवंशी 'कर्णको अर्थ' पूर्णिमा १ पूर्णाङ्क, संशोधनमण्डल, पृ.३०-३३ ।
२७. ठिमीनिवासी स्व.चन्द्रमान जोशीको संग्रहमा रहेको टिपीटे पुस्तकबाट यो कुरा
थाहा पाइन्छ । हाल सो पुस्तक त्रि.वि. इतिहास-शिक्षाणसमितिको संग्रहमा छ ।
२८. हेमराज शाक्य, 'श्रीरुद्रवर्णमिहा विहारस्थित तालपत्र-अभिलेख' बुद्धजयन्तीसमिति
उकुबाहा, ललितपुर, पृ.१ ।
२९. उही, पृ. २ ।
३०. उही, पृ. २१ ।
३१. संशोधनमण्डल, 'अभिलेखसंग्रह' दोस्रो भाग पृ. १३ ।
३२. गोपालवंशावली २५, ३३ पत्र ।
३३. गोपालवंशावली २६ पत्र ।

२२२ सि एन ए एस जर्नल, मोलम ८, नं. १ (डिसेम्बर १९८०)

३४. डेनिकल राइट् हिस्ट्रि अफ् नेपाल, द्वितीय संस्करण सुशील गुप्ता प्रा.लि., कलकत्ता, ई.सं. १९५८, पृ.९६ ।
३५. लुशियानो पेटेक 'मिडिहमल हिस्ट्रि अफ् नेपाल' पृ.५७ ।
३६. डिल्लीरमण रेग्मीज्यूले 'मिडिहमल नेपाल' तेस्रो भागको १३-१६ पृष्ठमा यो अभिलेख रूपाजनुभएको छ । तर पाठ अशुद्ध हुँदा त्यताबाट कुरो ठग्याउन, गाह्रो पर्छ । मूलैबाट पढी यस अभिलेखको शुद्ध पाठ हामीले 'मध्यकालका अभिलेख' मा समावेश गरेका छौं ।
३७. उपर्युक्त कुरा 'राष्ट्रिय संग्रहालय' काजनीमा रहेको उक्त अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ ।
३८. महेशराज पन्त र ऐश्वर्यधुर शर्मा 'द टू अलिष्ट कपरप्लेट इन्स्क्रिप्शन्ज् फ्रम् नेपाल' पृ.७ ।
३९. धनवज्र वज्राचार्य र टेकवहादुर श्रेष्ठ 'नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा' नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि., पृ.१८-२० ।
४०. धनवज्र वज्राचार्य, 'मध्यकालका शुरूका केही अभिलेख' कन्ट्रिब्युशन्ज् टु नेपालिज् स्टडिज् वर्ष ५, अङ्क १, पृ.९८-१०२ ।
४१. लुशियानो पेटेक 'मिडिहमल हिस्ट्रि अफ् नेपाल' पृ.५७ ।
४२. 'मध्यकालका शुरूका केही अभिलेख' पृ.९५-९८ ।